

# СТУДІЇ

*Леонід ЗАШКІЛЬНЯК*

## **УКРАЇНА І ПОЛЬЩА В ХХ СТОЛІТТІ: ВІД КОНФЛІКТІВ ДО ПОРОЗУМІННЯ**

Перспектива початку ХХІ ст. дає можливість розглянути й оцінити стосунки українців і поляків у столітті, що минуло, з виважених позицій доконаних фактів, яких не можна ані змінити, ані скоректувати. З одного боку, візія цих стосунків впливає з того факту, що початок ХХ ст. застав обидва народи поділеними між трьома імперіями – Російською, Німецькою, Габсбурзькою, а кінець віку обидва народи зустріли в незалежних державах, що проголосили себе “стратегічними партнерами”. З іншого боку, необхідно провести розрахунки з тим “тягарем історії”, який залишився у свідомості багатьох представників обох народів і продовжує чинити вплив на уявлення нинішніх поколінь українців і поляків, а сучасний стан українсько-польських взаємин дістався обом народам ціною таких невідплатних жертв протягом усього століття, що залишається небезпека пробудження образ і звинувачень.

Громадськість ще чекатиме на ґрунтовні наукові студії українсько-польських стосунків у останньому столітті другого тисячоліття після Різдва Христового; ми ж пропонуємо окремі причинки до цих студій<sup>1</sup>.

У ХХ ст. обидва народи – український і польський – увійшли вже з великим обсягом взаємних претензій і суперечностей, які по-новому позначилися на їхніх взаєминах. Підставою для цих стосунків стали головним чином суперечності, що виникли між молодим українським національним рухом і досвідченим польським національним рухом, інтереси яких увійшли в конфлікт в австро-угорській провінції Галиції і Лодомерії (в українському звучанні – Галичині). Здавалося, що польсько-українського конфлікту вдасться уникнути, хоча б тому, що у 80-х роках ХІХ ст. провідники українського національного руху в Києві (“Стара Громада”) В. Антонович, О. Кониський, В. Вовк-Карачевський з участю галицьких українців досягли важливого порозуміння з польськими консерваторами в Галичині, яке отримало назву “нової ери” 1890–1894 рр.<sup>2</sup>

Завдячуючи угоді “нової ери”, український національний рух зробив величезний крок уперед, поставивши завдання об’єднати землі, в яких українці склали переважну більшість населення, у єдину соборну Українську державу<sup>3</sup>. На кінець ХІХ ст. такими землями українські історики та етнографи, крім Наддніпрянщини, Поділля і Слобожанщини, вважали також Східну Галичину, Надсяння, Лемківщину Волинь, Холмщину, Полісся. Тому вже 1895 р. перша українська політична партія Галичини – Русько-Українська Радикальна Партія (РУРП) – рішуче поставила питання про поділ Галичини на дві частини – українську і польську<sup>4</sup>. Однак формування і дозрівання українського національного руху, його “претензії” на частину

державно-політичного спадку Речі Посполитої, “витискання” поляків не тільки з Правобережної України, але й з “польського П’ємонту” в Галичині боляче сприймалося польським населенням, особливо міським, зустрічало опір і протидію польських політичних кіл. На міжнаціональні суперечності в Галичині накладалися соціальні: поляки склали тут привілейовані майнові верстви, а українці – переважно малоземельне селянство – прагнули перерозподілу земель.

Політичні програми і зростаюча активність українського національного руху, насамперед у Галичині, змусила польських політиків зайняти позицію стосовно українського руху і виробити тактику взаємин з ним. На вироблення цієї позиції, на жаль, переважно впливали польські національні демократи (ендеки), що особливо вороже і шовіністично поставилися до українців та їхніх національних прагнень. Активними в цьому плані були Р. Дмовський і З. Баліцький, які у численних публікаціях кінця XIX і початку XX ст. пропагували “вищість” польської державно-політичної культури над українською, доводили “недозрілість” української нації тощо. Зберігаючи вірність ідеї відбудови “історичної” Речі Посполитої, як головного змісту усього польського національного руху кінця XVIII – початку XX ст., польські політики ставили вірність традиції понад історичні та політичні реалії, залишалися в полоні стійких національних міфів, котрі, хоча й служили підсиленню патріотизму населення, але суперечили новим суспільно-політичним умовам життєдіяльності поляків. Слід відзначити, що провідні польські політики зауважували небезпеку поширення шовіністичних настанов ендеків. Так, один з лідерів польських людовців Я. Стапіньський у листі до львівського демократа К. Леваковського наприкінці XIX ст. писав, що “молодь і міщанську інтелігенцію деморалізували “вшехполяки” (назва ендеків у Галичині – Л.З.) та інші псевдопатріотичні блазні”<sup>5</sup>. Незабаром ці “блазні” захопили майже весь польський політикум тогочасної Галичини, включаючи людовців, демократів, соціалістів тощо. У травні 1903 р. у Львові відбувся “всепольський національний з’їзд політиків”, на який прибуло понад 800 представників польських політичних партій з усіх польських дільниць<sup>6</sup>. Схвалені на ньому документи містили цілком зрозумілі завдання відбудови Польської державності. Центром державницьких змагань оголошувалася Галичина<sup>7</sup>. Однак про українців тут навіть не згадувалось. Фактично, з урахуванням різкого загострення українсько-польських стосунків на початку XX ст., організатори з’їзду оголошували українцям “війну за Галичину”.

Українські національні провідники цей виклик прийняли. Вже у серпні того ж 1903 р. вони зібрали у Львові напівтаємну нараду українських політиків Галичини і Буковини, на якій ухвалили рішення добиватися задоволення своїх національних вимог, спираючись на співпрацю з німцями і відкидаючи будь-яке порозуміння з поляками<sup>8</sup>. Антипольське скерування української політики в Галичині не залишало сумнівів щодо подальшого загострення українсько-польської конфронтації. Небезпеку наслідків такої конфронтації тоді передбачливо зауважив польський публіцист і політолог Вільгельм Фельдман, який у 1906 р. писав: “Вже десять років край (Галичина – Л.З.) все більш розпачливо скочується по похилій площині посеред чимраз шаленіших емоцій з обох сторін. Куди це його приведе?”<sup>9</sup>.

Відповідь на сакраментальне питання В. Фельдмана дали події 1918–1920 рр., коли в Галичині дійшло до кривавої українсько-польської війни<sup>10</sup>. Війна, за об-

разним виразом польського історика М. Козловського, стала “Пірровою перемогою” для Польщі, оскільки викопала величезну прірву між українцями і поляками – “природними сусідами і союзниками”<sup>11</sup> і, крім того, слід додати, різко поглибила розбіжності та конфлікти всередині українського національного табору. Адже у квітні 1920 р. уряд Української Народної Республіки під проводом С. Петлюри підписав з Польщею відомий Договір і Військову конвенцію, за якими території Східної Галичини і Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини залишалися за Польщею<sup>12</sup>. Західноукраїнське населення та політичні партії не сприйняли і не визнали рішення уряду УНР про залишення цих земель у складі Польщі. Для них це означало продовження непримиренної боротьби за незалежність, а Польща, за таких умов, виступала “агресором” і “загарбником”, який знищив важливий твір українського народу – Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР).

Подальші події показали, що мирне співіснування поляків та українців в одній державі неможливе. Загальний настрій і українського, і польського населення у міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної ненависті і упередженості, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб з обидвох сторін досягти українсько-польського компромісу. У Галичині вони підсилювалися недолугою політикою польських урядів та адміністрації, які за жодних обставин не погоджувалися надавати українцям територіальної автономії, як це було передбачено міжнародними умовами збереження тимчасового контролю Польщі над західноукраїнськими землями<sup>13</sup>. Можна припустити, що виконання Польщею міжнародних зобов’язань щодо Галичини і впровадження тут територіальної автономії кардинально розв’язало б українсько-польські суперечності на тому етапі, оскільки створювало підстави дійсного політичного співробітництва на засадах утворення в майбутньому незалежної України, для якого поляки спричинилися б не стільки деклараціями, скільки реальними діями. Замість важкого союзу, що неодноразово вимальовувався в стосунках поляків та українців у Галичині напередодні Першої світової війни, наслідком тяжіння доктрини “історичних прав” над свідомістю політичних представників обох народів стало поглиблення конфронтації і суперництва, що були непотрібні обом сторонам у вирішальний період державотворення.

Слід зазначити, що в літературі неодноразово підкреслювалася прихильність саме польської сторони до візії “історичних прав”, зокрема щодо “збирання” земель Речі Посполитої. Проте й українська сторона теж не була позбавлена впливу історичних стереотипів на кшталт “українських етнічних земель”. Достатньо пригадати, що голова Української Центральної Ради в Києві М. Грушевський, висилаючи у грудні 1917 р. делегацію на мирні переговори в Бресті, давав її членам гостру інструкцію: за будь-яких обставин вимагати, щоб Україна отримала Східну Галичину, Буковину, Закарпаття, Холмщину і Підляшшя, “щоб не залишилося у чужих руках жадного клаптика української землі”<sup>14</sup>. Як видається, “Велика Україна”, так само як і “Велика Польща” в тогочасних умовах виглядали анахронічним явищем, оскільки спиралися все на ту ж ідею “історичних прав”. Мислення історичними категоріями зіграло злий жарт з провідниками обох народів,

які через ті чи інші обставини не змогли побачити обрисів нової Європи. Зрештою, тоді вони були не поодинокими.

Доцільно також повернутися до політичної діяльності поляків в Україні на початку ХХ ст. Під час революційних подій 1905–1907 рр. відбулося відродження польського національного руху на Правобережній Україні, де поляки, незважаючи на русифікаторську політику царського уряду, зберегли певні позиції серед великих землевласників і т. зв. офіціалістів. У польському русі на цих теренах швидко переважили впливи національної демократії, які проявилися у діяльності Польського Стронництва Народового на Русі. Однак для порівняно невеликої кількості поляків в Україні, представлених переважно землевласниками, справа кордонів 1772 р. відійшла на другий план відносно перспективи втрати земельної власності, а питання співробітництва з українцями – поступилося орієнтації на російські консервативні партії та організації<sup>15</sup>. У підсумку значна частина польського суспільства в Україні зайняла ворожі позиції стосовно українського національного руху. Лише поляки лівої орієнтації, які склали меншість у своєму суспільстві в Україні, співпрацювали з майбутнім урядом української Центральної Ради, що виник 1917 р. Того ж року під час бурхливого розвитку революційних подій у Росії вони створили Польський Виконавчий Комітет у Києві (ПВК) та ряд інших подібних громадських організацій, котрі виступили за співпрацю з українцями. У липні того ж року ПВК у своїх документах підтримав національні прагнення українців і висловився за співжиття з ними у незалежній Українській державі<sup>16</sup>. Ці поляки у своїх намірах спиралися на гасло підтримки національних меншин в Україні, яке проголосила і проводила в життя Центральна Рада та її уряд у 1917–1919 рр. Польський очевидець тогочасних подій стверджував, що ставлення українського уряду до освітніх та культурних потреб польської меншини було таке доброзичливе, що “кращого годі собі уявити”<sup>17</sup>.

Однак далі на розвиток українсько-польських стосунків більший вплив мали взаємні суперечності. Малопродуктивним виявився епізод із згадуваним договором 1920 р. між урядами Польщі та УНР. Марш на Київ польських та українських військ у 1920 р. мав зворотні наслідки, внісши нові антагонізми до українсько-польських взаємин. Він дав підстави звинуватити уряд УНР у національній зраді одразу з двох сторін – з боку галицьких українців і радянської Росії. У підсумку, завдяки посиленій пропаганді більшовиків, образ “поляка-загарбника” переважав серед українського населення у міжвоєнний період. Більшовицька пропаганда розвинула цей образ до апокаліптичної загрози для України з боку “буржуазно-поміщицької” Польщі. Під диктовку більшовиків колишній генерал армії УНР Ю. Тютюнник в активно поширюваній в Україні книзі спогадів писав, що поляки – це “послідовний ворог Української державності, як такої, незалежно від форми політичної влади”<sup>18</sup>. Шовіністичний характер таких висловів суперечив соціальному спрямуванню більшовицької доктрини. Не сприяла українсько-польському зближенню й політика радянської влади в Україні щодо польського населення, а також польсько-радянські стосунки міжвоєнного періоду.

Ще гострішими були українсько-польські взаємини в межах Другої Речі Посполитої. Причини такої ситуації досить добре висвітлено в історичній літературі, і ми не будемо на них детально зупинятися<sup>19</sup>. Політика керівних кіл міжвоєнної

Польщі не враховувала національних та соціальних інтересів української меншини. Навіть після державного перевороту 1926 р. і приходу до влади пілсудчиків, прихильних до ідеї незалежної України, ключовою для безпеки Польщі, національна політика влади не зазнала суттєвих змін: ендецька за змістом політика національної асиміляції була замінена санаційною політикою державної асиміляції. Після багатьох спроб польської влади порозумітися з політичними представниками галицьких українців на засадах державної асиміляції (визнання приналежності західноукраїнських земель до Польської держави), знайти компромісу не вдалося, насамперед через небажання польської сторони надати хоча б елементи територіальної автономії південно-східним воєводствам, де переважало українське населення, але також і через антиукраїнські настрої переважної частини польського населення цих теренів, котре не погоджувалося на жодні поступки українцям<sup>20</sup>. Не випадково один з активних прихильників польсько-українського порозуміння граф Я.С. Лось у листі до львівського воєводи Ружнецького в серпні 1932 р. писав, що для досягнення згоди між українцями і поляками треба “викорінити шовінізм з польського суспільства, яке на 75 відсотків ним заражене”<sup>21</sup>.

Загальна поразка українських національно-державницьких змагань, антиукраїнська політика більшовиків в УРСР, антиукраїнські заходи польських органів влади в Галичині та на Волині, а також невдачі в досягненні компромісу з українськими поміркованими діячами після 1923 р. спричинили поступове зростання радикальних тенденцій в українському національному русі, появу радикально-національної ідеології “інтегрального націоналізму” Д. Донцова і створення у 1929 р. “революційної” Організації Українських Націоналістів (ОУН). Знані засади – “мета виправдовує засоби” і “нація є найвищою цінністю” – були покладені у підвалини активної діяльності українських націоналістів, а також їхньої орієнтації на гітлерівську Німеччину, яка, на їхню думку, була єдиним чинником, здатним змінити міжнародну ситуацію в Європі і тим самим створити шанс для виникнення хоча б частково залежної, але соборної Української держави. Українські націоналісти вдалися до терористичних актів проти польської влади, прагнучи за традиційним “революційним” сценарієм спровокувати “революційну ситуацію” в Галичині.

Більшість українських політичних партій та громадських організацій засудили терор ОУН на початку 30-х років і намагались порозумітися з Польською державою на засадах запровадження автономії в Галичині та Волині. Якби польська влада з належною відповідальністю поставилися до справи “нормалізації” українсько-польських стосунків 1935 р., то, як видається, її дальший перебіг мав би цілком інше спрямування. Але в реальності після смерті Ю. Пілсудського в правлячому таборі переважили шовіністичні сили, які занедбали угоду і стали на шлях прискорення асиміляції національних меншин. Уже в 1936 р. відбулися зміни польської національної політики, котрі засвідчили відхід від політики “нормалізації” і початок політики національної асиміляції “кресів”, першим кроком якого повинна була стати примусова асиміляція населення 23-х повітів трьох південно-східних воєводств (львівського, станіславівського і тернопільського)<sup>22</sup>.

Передвоєнні дії польського уряду хоча й спрямовувалися на посилення національної безпеки, зокрема на кордонах, але аж ніяк не могли виправдати їх антиукраїнського характеру. Ліберально-демократичні кола українського табо-

ру Галичини (Українське Національно-Демократичне Об'єднання, Українська Народна Обнова та ін.) змушені були вкотре визнати невдачу спроб орієнтуватися на порозуміння з поляками в очікуванні реального врахування “українського чинника” їхньої політики: загальні елементи політики Ю. Пілсудського щодо підтримки незалежної України за Збручем жодним чином не узгоджувалися з придушенням українського національного руху в Галичині і на Волині. У галицькому і волинському українському суспільствах під впливом націоналістів зріла “остання” надія на підтримку Німеччини, що здатна поставити на коліна обидвох агресорів – Польщу та Росію, які у 1918–1921 рр. поділили між собою Україну.

Помірковані українські політичні кола Галичини, які від 1937 р. об'єдналися у нелегальний Контактний Комітет, зробили навесні і влітку 1939 р. ще одну спробу дійти порозуміння з польськими урядовими колами. Під час зустрічі української делегації з прем'єром Польщі Ф. Славой-Складковським 25 травня 1939 р. усі надії на розв'язання польсько-українських суперечностей були втрачені: прем'єр однозначно оголосив, що “автономію українцям в Польщі ніхто не дасть”. На той час польський уряд вже розробляв комплексну програму “зміцнення польськості кресів”, яка знаменувала новий політичний курс, що посилював українсько-польські антагонізми. Його наслідком був розкол серед українських політичних партій та посилення впливів радикально-націоналістичних сил, які робили ставку на війну і революцію<sup>23</sup>.

З початком Другої світової війни, політичні впливи ліберальних і демократичних сил українського національного руху виявилися повністю скомпрометованими, а політичні акції націоналістів різко зросли. Останнім актом поміркованих українських кіл був виступ у польському сеймі 2 вересня 1939 р. представника Української Парламентської Репрезентації В. Мудрого, в якому він оголосив, що “разом з усім громадянством українці виконують свій обов'язок і принесуть усі жертви для оборони держави”<sup>24</sup>. Після цього націоналісти практично безроздільно запанували в українському національному русі в роки світового конфлікту<sup>25</sup>.

Ніби передбачаючи жахи майбутньої українсько-польської конфронтації, ще у 1932 р. один з відомих українських консерваторів, блискучий дослідник проблем 1918–1923 рр. Василь Кучабський у листі до графа Я.С. Лося писав: “Логіка dokonаних фактів (приєднання Галичини і Волині до Польщі – Л.З.) стала сильнішою від волі польського народу, і тому [я] передбачаю, що період можливості переломових рішень поляків щодо українців скоро неухильно закінчиться остаточним сформульованням українсько-польської суперечності. А тоді у боротьбі ми повинні будемо стояти на боці свого народу, незалежно від способу політичного мислення, а з рації походження. Однак ні Українці, ні Поляки з того нічого не будуть мати – обидва народи поточаться в прірву!” (виділення наше – Л.З.)<sup>26</sup>. Точніше пророцтво важко собі уявити.

Друга світова війна стала кульмінаційним пунктом українсько-польських конфліктів у ХХ столітті. Їй передував фактичний поділ Польщі між Німеччиною та СРСР, зафіксований у відомих Пакті про неагресію від 23 серпня 1939 р. і Договорі про кордони і дружбу від 28 вересня 1939 р. між Німеччиною та СРСР. Польську державу було ліквідовано, але незалежної Української ще не створено. Її не могли створити з огляду на союзні стосунки Гітлера і Сталіна. Західноукраїнські землі

разом із значною кількістю польського населення були примусово приєднані до Української РСР у складі СРСР<sup>27</sup>.

ОУН, яка будувала плани відбудови незалежної України з допомогою гітлерівської Німеччини, опинилася у складній ситуації. Гітлерівці прагнули зберегти вплив на провід українських націоналістів і тому давали їм нечіткі обіцянки на майбутнє. У 1940 р. в ОУН стався розкол на революційну ОУН-Б (бандерівців) і ОУН-М (мельниківців). Бандерівці плекали більш амбітні плани розвалу СРСР і побудови на його руїнах незалежних держав включно з Україною, робили наголос на власних силах у боротьбі за незалежність, але зберігали стосунки й з гітлерівцями<sup>28</sup>. Бандерівці 30 червня 1941 р. зробили спробу проголосити в окупованому німцями Львові незалежну Українську державу і створили уряд під проводом Я. Стецька. Але ця спроба була нейтралізована німцями, які заарештували провідників ОУН-Б і почали масові арешти українських націоналістів. Українські провідники опинилися перед проблемою зміни політичної лінії і переходу до боротьби з гітлерівцями. Оскільки Німеччина та СРСР виступали супротивниками незалежності України, то вони ставали ворогами українського національного руху. Постало питання пошуку можливого союзника. Таким природним союзником могла бути Польща та її Рух Опору, що підпорядковувався еміграційному урядові в Лондоні.

Стратегія польського еміграційного уряду та його політичного запліччя у Другій світовій війні полягала у відбудові повної незалежності Польщі в опорі на західні демократії і виході з війни без територіальних втрат<sup>29</sup>. У зв'язку з цим польський уряд розбудовував підпільну адміністрацію та збройні сили (АК та ін.) на окупованих теренах, включаючи Галичину і Волинь. Уся діяльність польського підпілля та уряду була спрямована на повернення *status quo ante bellum*, тобто обов'язкового включення західноукраїнських земель до складу повоєнної Польщі. Цієї позиції польські політичні кола в еміграції і під окупацією дотримувалися до кінця війни, незважаючи на зміну міжнародних обставин і нові політичні реалії на сході континенту. Український національний табір, в якому задавали тон націоналісти, після краху надій на Німеччину зробив ставку на власні сили, плануючи підготовку національного повстання ("національної революції") проти гітлерівців за проголошення незалежної України. Підготовка повстання передбачала створення Української Повстанської Армії (УПА) і консолідацію національних сил, насамперед на західноукраїнських землях, де зв'язки і впливи національного табору були найбільшими<sup>30</sup>.

Нові обставини, що склалися у 1942 р., диктували і українцям, і полякам пошук порозуміння та налагодження спільного фронту боротьби проти гітлерівців, а також проти більшовиків, які розпочали створення партизанських загонів на окупованих теренах з метою посилення тут свого політичного впливу. Однак переговори між представниками українського та польського підпілля, які розпочалися ще восени 1941 р. і тривали з перервами до літа 1944 р., не дали жодного позитивного результату. Обидві сторони чітко дотримувалися розроблених політичних стратегій, в яких домінували національні інтереси: для українців справа Української державності хоча б на західноукраїнських землях, для поляків – утримання західноукраїнських земель у складі Польщі хоча б на засадах територіальної автономії. Жодна сторона не бажала поступитися принципами. Найбільші поступки, що на них погоджува-

лися учасники переговорів, полягали в тому, що українці були готові відкласти на майбутнє питання остаточного кордону між Україною і Польщею, а поляки – надати українцям елементи територіальної автономії в межах Польщі<sup>31</sup>.

Характерним документом, який виявляв позицію польського підпілля та еміграційного уряду в період війни, є інструкція польській делегації на переговорах з українцями у серпні 1943 р. (коли вже тривав збройний конфлікт між поляками та українцями на Волині і в Галичині!), де говорилося зокрема: “Польський народ розуміє прагнення українців до незалежності [...] і прагне з незалежною Україною підтримувати приязні стосунки [...] Вихідним пунктом переговорів є засада збереження кордону 1939 року. Східні землі Речіпосполитої, визнані мішаними в національному відношенні, повинні залишитися частиною Речіпосполитої з огляду на великий культурний і господарський внесок поляків [у їх розвиток], а також тісні господарські зв’язки з рештою Польщі. Українське населення, що залишиться в кордонах Речіпосполитої, отримає повну свободу політичного, культурного і господарського розвитку...”<sup>32</sup> Зі свого боку, провід ОУН-Б у жовтні 1943 р. видав повідомлення щодо українсько-польських відносин, в якому не погодився на жодні компроміси щодо території майбутньої незалежної України<sup>33</sup>. За таких обставин досягти порозуміння стало неможливим, а обидва визвольні рухи – український і польський – були усунені на узбіччя від справи вирішення польсько-українського кордону. Це питання вирішувалося керівниками країн Великої Трійки без згоди обох народів і у відповідності до інтересів післявоєнного врегулювання у Східній Європі, в якому провідну роль мали наміри радянського диктатора Й. Сталіна<sup>34</sup>.

Наслідком невдачі у досягненні порозуміння між поляками та українцями, а також втручання у справи німецьких та радянських чинників стали збройні конфлікти між двома народами у 1942–1944 рр. на теренах Волині та Галичини, жертвами яких були мирні жителі обох національностей. Тільки в екстремальних умовах війни і міжнаціональної конфронтації могли постати гасла ОУН-Б щодо “очищення” терену від неукраїнського (читай польського) населення: 16 листопада 1943 р. УПА поширила відзову до поляків, закликавши їх під загрозою фізичної розправи залишити землі Волині і Галичини та переселитися за Буг і Сян<sup>35</sup>. Українські провідники керувалися міркуваннями про те, щоб послабити у себе в тилу “польський чинник” і не допустити повторення програвшої для українців ситуації 1918–1919 рр. Виконання цього плану, по своїй суті мало відмінного від ідеї сталінських і гітлерівських депортацій, в умовах війни і деморалізації суспільства не могло не вилитися у “викорінення етнічного ворога”. Так воно і сталося. Треба визнати, що ініціатором “етнічної чистки” на українсько-польському пограниччі в роки війни виступила українська сторона. Справа території стала тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін. У ході найбільш кровопролитних зіткнень українців і поляків на Волині, за детальнішими підрахунками українських істориків, з врахуванням полеглих у боях з німцями і переселених за Буг, загинуло близько 50 тис. поляків. Загальні ж втрати поляків на Волині за 1939–1944 рр. складають близько 200 тис. осіб, українців – 120 тисяч<sup>36</sup>.

На наш погляд, зрозуміти волинські події можна тільки поставивши їх у контекст українсько-польської “невідомої війни” ХХ ст., яка тривала від початків



українсько-польського протиборства в Галичині на початку ХХ ст. до 1947 р. включно. З української позиції це була національно-визвольна війна (боротьба) за право створення незалежної державності на теренах спільного проживання українців і поляків, яке виникло внаслідок тривалих історичних обставин. У цій війні, де не було визначеної лінії фронту і яка мала всі риси міжетнічного конфлікту, жертви стали логічним продовженням тотального побороювання ворога.

Слід зазначити, що “третій фронт”, як називали українські націоналісти протиборство з поляками, не був основним фронтом боротьби для ОУН і УПА. Головними супротивниками від 1942 р. вважалися Москва і Берлін, але насамперед Москва. Саме таке рішення, яке згодом подали в документах ОУН і УПА 1943 р., було схвалене під час нарад першої військової конференції ОУН в грудні 1942 р. у Львові. На жаль, документів цієї конференції немає, і ми можемо користуватися лише спогадами одного з її організаторів Л. Павлишина. Однак саме там було прийнято рішення про створення і розбудову УПА, визначено тактику боротьби за УССД в нових умовах розгортання війни<sup>37</sup>. Але й військова конференція, а також наступні ІІІ конференція ОУН і ІІІ Надзвичайний Збір ОУН у 1943 р. фактично підтвердили лінію на боротьбу насамперед проти СРСР, не надаючи вирішального значення “третьому фронту” з поляками.

Сьогодні треба однозначно визнати, що в 1943 р. з ініціативи ОУН і УПА на Волині розпочалась “антипольська акція”, яка згодом перекинулася на Східну Галичину і Закерзоння. Їй передували постійні місцеві конфлікти між українцями та поляками, починаючи з 1939 р., коли тільки прихід більшовиків поклав край антипольському повстанню українців у Галичині<sup>38</sup>. Як видається, немаловажну роль у схваленні рішення відіграли стосунки між українським і польським населенням на Волині і в Галичині в період гітлерівської окупації. Численні документи ОУН і УПА за 1942–1943 рр. переповнені звинуваченнями поляків в прислужництві окупантам, співробітництві з гестапо і окупаційною адміністрацією, що викликало обурення місцевого українського населення. Своєю чергою в польських документах Делегатури і АК зустрічаються подібні звинувачення українців. Немає потреби цитувати цих документів, але їхній тон і спрямованість підсилювали не тільки недовір’я, а й взаємну ненависть, яка могла в будь-який момент реалізуватися у діях.

На сьогодні залишається нез’ясованим тільки факт того, хто з керівних кіл ОУН-Б був ініціатором “антипольської акції”, а також обсяг задуманої провідниками ОУН операції усунення польського населення з теренів розгортання української національної революції. На наш погляд, немає достатніх підстав стверджувати, що наказ (розпорядження) керівництва ОУН-Б, а згодом УПА передбачав поголовне винищення польського населення. Швидше йшлося про примусове виселення польського населення з терену Волині (потім Галичини) упродовж короткого терміну, не дотримання якого тягнуло за собою напад загонів УПА або т. зв. самооборонних відділів на польські поселення. Маємо численні повідомлення про те, що напади загонів УПА на польські села здебільшого супроводжувалися вимогою до населення “опустити” село. Один з керівників УПА В. Грабенко згадував, що здебільшого поляки виїжджали з села після оголошення ультиматумів з боку УПА<sup>39</sup>. Один з провідних керівників ОУН-Б М. Лебедь у своїх мемуарах писав, що влітку 1943 р. УПА дала наказ полякам негайно залишити терен (Волині), і

вони “добровільно” це зробили. Натомість винищення польського населення він приписував більшовицьким партизанам, хоча зрештою був змушений визнати, що УПА у відповідь на терор польської поліції провела “очищення терену” від польського населення, “щоб могли вдержатися в боротьбі з основними ворогами й не мати постійної провокації”<sup>40</sup>.

Нині відомо також, що організатори “антипольської акції” мали на меті нейтралізувати дії польського пролондонського підпілля, щоб розпочати на Волині і в Галичині антинімецьке повстання, аби перед вступом на ці землі Червоної Армії виступити в ролі господаря і представника Польської держави. Такий розвиток подій суперечив планам ОУН і УПА, керівники яких вважали західноукраїнські землі головною базою для розвитку української революції і завоювання державності. З українського боку неодноразово робилися спроби досягти порозуміння з польським лондонським підпіллям на Волині і в Галичині. Однак ці спроби розбивалися через “територіальне питання” – польські кола за жодних умов не погоджувалися на будівництво української державності на “кресах”. Це дало підстави українській стороні звинуватити польську в шовінізмі, імперіалістичних зазіханнях, що внесло особливе напруження у взаємні стосунки. У 1944 р., коли українсько-польський конфлікт перекинувся на землі Галичини, преса ОУН і УПА розгорнула справжню пропагандистську війну проти поляків, звинувачуючи їх у співробітництві з гестапо, німецькою адміністрацією, винищенні українського населення тощо. Газета УПА “Ідея і чин” писала, що польська верхівка підбурила поляків проти українців, організувавши терор і винищення українського населення, наводила численні факти нападів на українські села. Тут же підкреслювалося, що польська верхівка не визнає прав українського народу на власну державність і заперечує його право на західноукраїнські землі<sup>41</sup>. Більшість документів ОУН і УПА однозначно звинувачували польську сторону в розгортанні українсько-польського конфлікту. Можна навести ще один факт. Під час переговорів представника ОУН-Б І. Гриньоха з працівниками німецької служби безпеки 5 березня 1944 р. у Львові перший заявив, що відповідальність за терор, який триває між українцями і поляками, повністю падає на польську сторону, яка першою розпочала поборювання українців<sup>42</sup>. Так само робила й польська сторона, звинувачуючи українців у зраді, співробітництві з окупантами.

Польський Рух Опору на Волині від початку 1943 р. опинився в дуже складній ситуації: йому протистояв постійно зростаючий вплив українського підпілля та загонів УПА, німецька окупаційна влада (переважно в більших містах) і радянські партизани. Треба було вибирати проти кого вести боротьбу. Вибір був не з легких. Український національний рух та його претензії на створення на Волині і в Галичині зародку майбутньої Української державності суперечив стратегічним планам керівництва польського Руху Опору. Керівництво недооцінювало українських визвольних змагань, незважаючи на те, що рапорти командування АК і Делегатури з південно-східних земель колишньої Речіпосполитої за 1942–1944 рр. були переповнені тривожними повідомленнями про зростання впливів ОУН і УПА серед місцевого українського населення і загалом “недоброзичливе” ставлення українців до поляків. Відповіддю польської сторони було зміцнення т.зв. баз самооборони, розбудова збройного підпілля для вирішальних дій на заключному етапі війни. Відплатні акції польського підпілля проти українського населення

сприймалися українською стороною як зухвалий “імперіалістичний” виклик. Збройний конфлікт, до якого щораз більше втягувалося цивільне населення, набув виразних рис міжетнічної війни, в якій кожна сторона сповідувала “свою правду і справедливість”.

Нарешті ще один важливий момент, який зауважили як українські, так і польські історики. Антипольська акція, розпочата ОУН-Б навесні 1943 р. на Волині, впала на “сприятливий” ґрунт загальної ненависті до поляків з боку українського населення, для яких поляки виступали гнобителями, окупантами, колонізаторами, до чого додалися звинувачення у колаборації з гітлерівцями. Це спровокувало стихійні дії частини українського населення, які супроводжувалися нападами на цивільне польське населення, в тому числі те, яке не було заангажоване до підпілля. Фактів анархічного поведіння окремих селянських груп по відношенню до польського населення є достатньо. Згадуваний сотник УПА В. Грабенко у спогадах зазначав, що якісь селянські самооборони, “яких ми називали черню та які були на заставах, десь допустилися кривавої пімсти”<sup>43</sup>. На жаль, таких прикладів було багато. Проте слід пам’ятати, що основні події розгорталися в роки війни та окупації, загального падіння моральності усіх верств суспільства, знецінення людського життя, війни всіх проти всіх. Аморальні вчинки не виправдовуються, як не виправдується будь-яка війна, в ім’я яких би цілей вона не велася. Засудження взаємного поборювання українців і поляків виходило як з українських, так і польських інтелігентських та релігійних середовищ. Українські помірковані національні діячі називали діяльність ОУН і УПА “вибриками молоді”, а греко-католицький митрополит А. Шептицький в серпні 1943 р. у своєму пастирському листі закликав українську молодь припинити “братовбивчу війну”.

Українці втратили можливого союзника у боротьбі за державність, поляки – опинилися у повній залежності від керівників антигітлерівської коаліції, котрі у післявоєнному влаштуванні Європи керувалися геополітичними інтересами. Важко заперечити думку, висловлену польським істориком Р. Тожецьким про те, що в Західній Україні зіткнулися між собою два націоналізми – український і польський, а керівники націй з обох сторін не хотіли і не зуміли реалістично оцінити міжнародної ситуації і небезпеки, яка з неї випливала<sup>44</sup>.

Українсько-польський територіальний конфлікт за Галичину і Волинь був радикальним чином розв’язаний керівниками Великої Трійки під диктовку Й. Сталіна, який встановив не тільки кордон по “лінії Керзона”, а й контроль над повоєнною Польщею. Це був типовий приклад політики “доконаних фактів”, який нагадував політику Ю. Пілсудського у 1918–1921 рр. Український національний рух, спираючись на добре розбудовані структури ОУН і УПА, обрав шлях продовження безкомпромісної збройної боротьби з СРСР і польською комуністичною владою, боротьби, яка тривала до 1952 р. На східних і південно-східних теренах Польщі (т. зв. “Закерзонському краї”) вона тривала до 1947 р., аж до проведення військово-політичної операції “Вісла”. В історіографії зазначалося, що акції депортацій українського і польського населення у 1944–1946 рр. провадилися на вимогу СРСР. Польський дослідник Р. Тожецький навів достатньо переконливі аргументи на користь того, що операція “Вісла” також була спланована і здійснена за ініціативою і вказівкою з Москви в рамках загальних дій проти “українських буржуазних

націоналістів<sup>745</sup>. Загальний баланс депортацій і репресій проти українського і польського населення західноукраїнських і пограничних українсько-польських земель добре відомий фахівцям (до кінця 1946 р. у Польщу було примусово переселено близько 790 тис. осіб, а з Польщі в Українську РСР – 490 тис.<sup>46</sup>).

Силове, примусове розв'язання українсько-польських суперечностей третіми силами (СРСР) стало загальною трагедією сотень тисяч поляків в українських землях, змушених залишити свої батьківські гнізда, і не меншою трагедією мільйонів українців, що прагнули національного самовизначення (у боротьбі з радянською владою на західноукраїнських землях загинуло близько 100 тис. осіб, ще 105 тис. було заарештовано і засуджено й понад 200 тис. депортовано на схід<sup>47</sup>). Надовго українці й поляки опинилися під тягарем політичного та ідеологічного диктату, який визначався комуністичними керівниками СРСР і Польщі в інтересах зміцнення і поширення комуністичної тоталітарної системи.

Післявоєнні стосунки України і Польщі розвивалися у трьох площинах. Перша, офіційна, охоплювала міждержавні взаємини СРСР і Польщі, в рамках яких певне місце займала й Україна. Ці взаємини знаходилися під контролем партійних органів, обмежувалися ідеологічними перешкодами, які чинилися з метою недопущення проникнення “ворожих ідеологій”. Офіційна цензура і пропаганда по обидва боки радянсько-польського кордону найрішучішим чином усувала будь-які згадки про старі міжнаціональні суперечності, як такі, що були породжені “експлуататорськими класами”, а на перший план ставила “інтернаціональну солідарність трудящих”. Єдиною можливою і обов'язковою формою та змістом взаємин польського та народів СРСР були “дружба і співробітництво” у будівництві соціалістичного суспільства. Треба зазначити, що позитивним моментом комуністичного виховання у Польщі і радянській Україні стало те, що кілька післявоєнних поколінь українців і поляків зросли в умовах відсутності етнічного протистояння та конфліктів, у своїй більшості були позбавлені тягара стереотипів попередніх поколінь. Коли з другої половини 50-х років контакти поляків та українців дещо розширилися, нові покоління вже мало знали про старі конфлікти, а офіційні чинники робили все можливе, щоб вони не згадувалися.

Другою площиною українсько-польських стосунків комуністичного періоду було становище української меншини в Польщі і польської – в Україні. Правлячі кола в СРСР і ПНР прагнули позбутися проблеми національних меншин у своїх країнах, проводячи депортації, асиміляцію і “радянізацію”. У післявоєнний час польське населення в Україні з майже 3 млн осіб у 1939 р. (з врахуванням Західної України) зменшилося до трохи більше 200 тис. осіб на початку 90-х років, з яких дві третини не володіють польською мовою<sup>48</sup>. Подібним було і становище українців у ПНР, яких після усіх депортацій нараховувалося близько 300 тис. осіб. З другої половини 50-х років становище українців тут дещо поліпшилося, вони отримали можливість проведення певної культурно-освітньої діяльності під проводом контролюваного владами Українського суспільно-культурного товариства<sup>49</sup>. В умовах комуністичної системи національне питання трактувалося інструментально, а міжнаціональні стосунки знаходилися під особливим наглядом компетентних органів, які слідкували за найменшими проявами “буржуазного націоналізму”.

Третя площина – відносини української і польської еміграції. Перші післявоєнні роки стали часом кристалізації політичного обличчя польської та української еміграції, вироблення програм діяльності у нових умовах комуністичного правління у Польщі та Україні. Старі суперечності і взаємні претензії давалися взнаки, перешкоджаючи у налагодженні стосунків на платформі антикомунізму. Найгострішим предметом розходжень української і польської еміграції була справа західноукраїнських земель. Ще 1947 р. польський екзильний уряд поширив “Резолюцію Зв’язку Зем Полудньово-Всходніх”, де висловлювалася віра щодо повернення незалежної Польщі, з’єднаної з “Львовом, Малопольською Всходньою і Волиню”. А 1954 р. цей же уряд планував утворення спеціальної посади “міністра східних земель”<sup>50</sup>. Тільки поступово налагодилися контакти між поміркованими колами польської та української еміграції, яка співпрацювала у різних об’єднаннях емігрантів з країн Центрально-Східної Європи. Слід підкреслити надзвичайно важливу роль паризького Інституту і Видавництва “Культура” у зламі традиційних стереотипів сприйняття поляками українців та їхніх національних прагнень. Це дозволило обом екзильним урядам 29 листопада 1979 р. підписати “Польсько-українську декларацію”, яка стверджувала солідарність урядів і спільність національних інтересів у боротьбі за свободу і незалежність своїх країн<sup>51</sup>.

Особливу роль у переоцінці українсько-польських взаємин відіграла антикомуністична опозиція в Польщі у 80-х роках, яка спромоглася після 1981 р. видрукувати і поширити понад 1200 нелегальних видавництв. У них широко представлена українська тематика. І хоча польські автори ще часто оперували стереотиповими поглядами, однак виявляли щире прагнення до діалогу і взаємного порозуміння, відкидаючи крайні націоналістичні позиції з обох сторін<sup>52</sup>.

Ситуація докорінно змінилася на зламі 80-х і 90-х років, коли відбувалися швидкі зміни суспільної свідомості народів колишнього “соціалістичного табору”, звільнення від комуністичної ідеології і становлення незалежних держав Центрально-Східної Європи. У державотворчих колах України і Польщі сформувалося переконання про необхідність найтіснішого союзу двох країн у прагненні до інтеграції з Європою і протистоянні великодержавним тенденціям зі Сходу.

Усвідомлення необхідності налагодження і зміцнення добросусідських і навіть союзних стосунків між Україною і Польщею стало поширеним явищем серед нинішніх політичних кіл обох країн від початку 90-х років. Воно знайшло відображення у міждержавних документах, зокрема, “Декларації про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин” (13 жовтня 1990 р.), “Договорі про добросусідство, дружні відносини і співробітництво” (18 травня 1992 р.), “Спільній заяві Президентів України і Республіки Польщі “До порозуміння і єднання” (21 травня 1997 р.). В останньому документі найбільше йшлося про важкі проблеми минулого стосунків двох сусідніх народів і підкреслювалася нагальна потреба для обох суспільств “пам’ятати про минуле, але думати про майбутнє”. Тут знаходимо слова, що “інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які у атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об’єктивні оцінки”<sup>53</sup>. Ці моменти знайшли підтримку також у працях політологів<sup>54</sup>.

Таким чином, ХХ століття стало, як видається, переломним періодом в історії українсько-польських стосунків, який, на жаль, затягнувся майже на ціле століття і, як наслідок, вписав у цю історію численні трагічні сторінки. Залишається сумним фактом, що потрібно було цілих сто років для того, щоб усвідомити зміну суспільно-політичних реалій у регіоні Центрально-Східної Європи, яка полягала в емансипаційному русі народів і націй та прагненні до створення національних держав. Найбільшою перешкодою в усвідомленні цього невідворотного процесу, на наш погляд, було два найголовніших моменти: по-перше, велике перемішування українського і польського етносів внаслідок довготривалих історичних процесів, які зробили дуже невиразним міжетнічний кордон між двома народами; по-друге, величезна інерція подолання великодержавних стереотипів суспільної свідомості, які завжди залишаються присутніми у підсвідомості на вузькій грані між патріотизмом і націоналізмом. Українсько-польські відносини у ХХ столітті стали яскравим прикладом складності подолання цих стереотипів і обопільного коливання між патріотизмом і націоналізмом, між союзом і конфронтацією. Залишається сподіватися, що ці коливання нарешті залишаться у ХХ столітті.

- <sup>1</sup> Література про українсько-польські стосунки у ХХ ст. є обширною, вкажемо лише на деякі праці: Польсько-українські студії. Т. 1: Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ, 1993; Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996; *Ukraina i Polska. 1000 lat sąsiedztwa / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl, 1990–1999. Tt. 1–4; Zaskilniak L. Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku: analiza i interpretacja // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Uwarunkowania, założenia i prześlanki wzajemnej współpracy / Pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 1996; Torzecki R. Stosunki polsko-ukraińskie na powojennych rozdrożach. Próba bilansu // Dzieje Najnowsze. – Warszawa, 1995. – Nr. 4; Stroński H. Konflikty na pograniczu polsko-ukraińskim w XX wieku // Kultury etniczne. Źródła – Typy – Sposoby rozstrzygnięcia. – Warszawa, 1996 i inne.*
- <sup>2</sup> Докладніше див.; *Зашкільняк Л.* Львів як центр формування української науки (друга пол. XIX ст.) // *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa pod red. H.W. Zalińskiego i K. Karolczaka. – Kraków, 1998. – Т. 2. – S. 387–403; Чорновол І.П.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Львів, 1995.
- <sup>3</sup> Уперше цю ідею в політичному плані висловив молодий галицький інтелігент Ю. Бачинський у праці “Україна irredenta” (1895 р.): *Грицак Я.* “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 91–97.
- <sup>4</sup> Народна програма // Діло. – Львів, 1895, 24 грудня. Ідея поділу Галичини на дві етнічні частини народилася ще 1848 р. у середовищі діячів Головної Руської Ради, яка виступила представником інтересів українського (руського) населення під час революційних подій у Львові. Згодом українські провідники зняли цю ідею з політичної програми, сподіваючись на порозуміння з поляками у прагненні розширення самоврядних прав провінції. Невдача з проведенням чергової спроби порозуміння – “нової ери” – спонукала українців знов рішуче поставити вимогу поділу Галичини: *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 32–39.
- <sup>5</sup> *Listy Jana Stapińskiego z lat 1895–1928 / Opr. J. Albin i J.R. Szaflik. – Wrocław etc., 1977. – S. 92.*
- <sup>6</sup> *Михальський Ю.* Всепольський з’їзд політиків у 1903 р. та суспільно-політична ситуація в Галичині // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 109–113.

- <sup>7</sup> Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 4885. – Арк. 103–107.
- <sup>8</sup> Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 214. – Арк. 105–107.
- <sup>9</sup> *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1848–1906. – Kraków, 1907. – Т. 2. S. 361.
- <sup>10</sup> Про українсько-польську війну написано чимало, назвемо зокрема останні роботи: *Kozłowski M.* Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. – Kraków, 1990; *Mrocza L.* Galicji rozstanie z Austriją. Zarys monograficzny. – Kraków, 1990; *Wrzosek M.* Wojny o granice Polski Odrodzonej 1919–1921. – Warszawa, 1992; *Czubiński A.* Walka o granice wschodnie Polski lat 1918–1921. – Opole, 1993; *Lukomski S., Partacz Cz., Polak B.* Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium. Koszalin; Warszawa, 1994; *Wyszczelski L.* Wojna o Kresy Wschodnie (1918–1921). – Warszawa, 1994; *Klimecki M.* Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa, 1997; *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан. – Львів, 1997; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998.
- <sup>11</sup> *Kozłowski M.* Między Sanem a Zbruczem. – S. 105–106.
- <sup>12</sup> *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – С. 54–59.
- <sup>13</sup> Згідно з рішеннями Найвищої Ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р., а потім і постанови Ради Послів Ліги Націй від 14 березня 1923 р. Польща зобов'язувалася запровадити автономію в Галичині. Див.: *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – Київ, 1998. – С. 129–130, 253–254; *Zaks Z.* Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej (1921–1923) // *Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich.* – Warszawa, 1971. – Т. 8. – С. 29–32.
- <sup>14</sup> *Полонська-Василенко Н.* Історія України 1900–1923 рр. – Київ, 1991. – С. 65.
- <sup>15</sup> *Beauvois D.* Polityczne odrodzenie Polaków na Ukrainie Prawobrzeżnej w latach 1905–1908 // Польсько-українські студії. Т. 1: Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ, 1993. – С. 158–163.
- <sup>16</sup> *Polacy na Ukrainie.* Zbiór dokumentów / Pod red. S. Stepnia. – Przemyśl, 1998. – Т. 1. – Cz. 1: Lata 1917–1939. – S. 26–30.
- <sup>17</sup> Цит. за: *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // *Його ж.* Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 98.
- <sup>18</sup> *Тютюнник Ю.* З поляками проти України. – Київ, 1924. – С. 100.
- <sup>19</sup> Цих питань у своїх працях торкалися польські дослідники А. Хойновський, Т. Пьотркевич, Е. Папежинська-Турек, Р. Тожецький, С. Стемпень, Є. Томашевський, М. Сівіцький, Е. Коко, а також українські – В. Кучабський, І. Лисяк-Рудницький, С. Томашівський, Ю. Сливка, М. Швагуляк та інші.
- <sup>20</sup> Докладніше про спроби порозуміння ми писали у: *Запекільняк Л.* Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. // *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa.* – Toruń, 1997. – С. 431–454.
- <sup>21</sup> Archiwum Państwowe w Lublinie. Sygnatura Łoś. – V-1. – Т. 1. – К. 52.
- <sup>22</sup> Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). MSW. – Sygn. 955. – К. 7–8.
- <sup>23</sup> *Швагуляк М.* Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету 1937–1939 років) // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* Праці історично-філософської секції. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 238–242.
- <sup>24</sup> *Швагуляк М.* З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Польсько-українські студії. Т. 1: Україна–Польща: історична спадщина... – С. 240.
- <sup>25</sup> *Швагуляк М.* Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблеми політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) // *Сучасність.* – 1994. – № 2. – С. 77–82; *Зайцев О.* Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930 рр.) // Там само. – С. 75–76.
- <sup>26</sup> Archiwum Państwowe w Lublinie. Sygnatura Łoś. – V-1. – Т. 1. – К. 88.

- <sup>27</sup> Загальна ситуація у Західній Україні в 1939 р. змальована у: *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939: Західні землі України. – Львів, 1999.
- <sup>28</sup> *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війни. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 81–89.
- <sup>29</sup> *Зашкільняк Л.* Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 125–136.
- <sup>30</sup> *Косик В.* Україна і Німеччина... С. 188–200 і наст.
- <sup>31</sup> Див. докл.: *Трофимович В.* Українська політична думка у Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 4. – С. 237–250.
- <sup>32</sup> *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – Т. 2. – S. 53.
- <sup>33</sup> *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – Київ, 1993. – С. 233.
- <sup>34</sup> *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. – Львів, 1998. – С. 190–192.
- <sup>35</sup> *Трофимович В.* Українська політична думка у Західній Україні... – С. 247.
- <sup>36</sup> *Макарчук С.* Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 381–382.
- <sup>37</sup> *Щеглюк В.* “...Як роса на сонці”. – Львів, 1992. – С. 87–91.
- <sup>38</sup> Див.: *Руккас А.* Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 385–395.
- <sup>39</sup> Літопис УПА. – Торонто, 1984. – Т. 5. – С. 82–83 та ін.
- <sup>40</sup> *Лебедь М.* УПА. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Частина I. Німецька окупація України. – [Б.м.в.], 1946. – С. 27, 79.
- <sup>41</sup> Літопис УПА. – Торонто, 1985. – Т. 2. – С. 49–52.
- <sup>42</sup> *Льюшин І.* До питання про антипольський фронт ОУН і УПА в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 247.
- <sup>43</sup> Літопис УПА. – Т. 5. – С. 83.
- <sup>44</sup> *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 266.
- <sup>45</sup> *Torzecki R.* Polacy – Ukraińcy w latach 1939–1948 // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Polonia. Sectio F.* – Lublin, 1996. – Vol. LI, 17. – S. 209–215.
- <sup>46</sup> *Torzecki R.* Stosunki polsko-ukraińskie na powojennych rozdrożach... – S. 96.
- <sup>47</sup> *Коваль М.В.* Україна в другій світовій і великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – Київ, 1994. – С. 45–49.
- <sup>48</sup> *Кондрацький А.А.* Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах радянської влади // Україна: короткі нариси з історії. – Київ, 1992. – С. 147.
- <sup>49</sup> Зарубіжні українці. Довідник. – Київ, 1991. – С. 173–183.
- <sup>50</sup> *Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1991.* – Londyn, 1997. – S. 73, 263–273.
- <sup>51</sup> *Ibid.* – S. 588–589.
- <sup>52</sup> Докл. див.: *Пеленський Я.* Україна в польській опозиційній публіцистиці // Віднова. – Мюнхен, 1986. – Т. 4. – С. 5–21.
- <sup>53</sup> Урядовий кур’єр. – Київ, 1997. – № 90–91 (24 травня).
- <sup>54</sup> *Глібов В., Горун Д.* Українсько-польські взаємини в пострадянський період. Деякі аспекти політичного і економічного співробітництва // Політика і час. – Київ, 1997. – № 5–6. – С. 15–21; *Gill W., Gill N.* Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993. – Toruń, 1994. – 123 s.